

УДК 39(495)

О.С. Гуляя

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК ЧИННИК ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ САМОБУТНОСТІ ГРЕКІВ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ГРЕЦЬКИХ СПІЛЬНОТ м. ХАРКОВА ТА м. МАРІУПОЛЯ)

Розвиток суспільства в умовах глобалізації відбувається під впливом незворотних процесів зростаючої взаємозалежності світу, розгортання інтеграційних тенденцій, заснування єдиного наднаціонального економічного, інформаційного, культурного простору. За цих умов зростає небезпека нівелювання етнічного розмаїття як умови та джерела соціально адекватних культурних змін.

Проблема збереження культурної спадщини так званих «культурних меншин» в Україні потребує особливої уваги з боку науковців, політичних та громадських діячів через високий рівень асиміляції, звуження кола носіїв аутентичної мови, низький рівень й ретрансляції традицій, змін суспільних настроїв щодо ролі етнічності в суспільних відносинах. Усе це відповідним чином стосується й культурного стану грецької спільноти в Україні. Загалом, є підстави для висновку про наявність рис кризової ситуації [4].

Метою статті є аналіз тенденцій змін етнічної свідомості грецького населення міст України та визначення чинників, що впливають на його етнічну ідентифікацію в контексті сучасної культурної динаміки.

Дослідження історії, культури, повсякдення етнічних спільнот в останні десятиліття стало актуальним напрямом наукових розвідок. Зміна методологічної парадигми в сучасній гуманітаристиці призвела до переосмислення проблем суспільних змін з позицій антропоцентризму. Всупереч песимістичним прогнозам щодо перспектив етнічності в умовах глобальних зрушень, етнічна ідентифікація дедалі більше визнається дослідниками важливою складовою соціалізації та інкультурації [1; 121-123; 2; 104-110]. Проте складність такого роду процесів передбачає комплексний підхід до їх вивчення. Тому звернення до методологічного апарату історії, соціології, політології, етнології, філософії в культурологічному дослідженні етнічної ідентичності є цілком природним [1; 8; 9]. Різні аспекти проблеми вивчення культури етнічних меншин в Україні та особливостей їх ідентифікації вже набули висвітлення в працях Л.Ази, О.Антонюка, В.Свтуха, Н.Костенко, В.Котигоренко, В.Пилипенко, О.Рафалького, Т.Рудницької, А.Ручки, М.Обушного, Н.Черниш, К.Шестакової, М.Шульги та ін. Однак дослідження ролі етнічної самосвідомості в забезпеченні культурної специфіки окремих груп в умовах мультикультурних соціумів в українській культурології, на відміну від російської, залишаються поодинокими [6; 7].

Визначаючи методологічну позицію щодо етнічної самосвідомості варто взяти до уваги те, що науковою мовою не завжди вдається чітко сформулювати сутнісні характеристики існуючих явищ, які б несуперечливим чином узгоджувалися з характеристиками референта. Виходячи з найбільш поширених версій тлумачення етнічності як результату усвідомлення ступеню культурної оригінальності етнічну самосвідомість можна розглядати як індивідуальну рефлексію колективних уявлень про етнічну єдність. Тобто це сукупність ідей, поглядів, почуттів, що виникають у зв'язку з потребою в самоідентифікації. Отже етнічне самоусвідомлення передбачає визначення підстав для висновку про унікальність культурних ознак, притаманних певному колу людей, які вважають себе народом.

Якщо виходити з поширеного в етнології конструктивістського підходу [2; 12], то підставою для культурних розрізень є уявлення про власну самобутність на основі використання певної мови, формування спільних поглядів на свою історію, конструювання власних традицій. Проблеми етнічної самосвідомості я правило розглядаються в контексті культурної ідентифікації [9]. Поряд із демографічною кризою (скорочення чисельності народження дітей) та міграційним рухом загрозою існування народів є асиміляція [11; 4]. Тому, на відміну від досліджень І.Пономарьової та Т.Князевої [5; 10], які ретельно проаналізували стан та динаміку традиційної культури греків Приазов'я, предметом нашої уваги є процеси, що відбуваються в міському середовищі.

Дослідження етнічної самосвідомості грецької спільноти відбувалося в двох великих промислових центрах – Харкові та Маріуполі. Проте, якщо Маріуполь є неофіційної «столицею»

греків України (місто засновано греками наприкінці XVIII ст.), у якій за різними оцінками мешкає майже 50.000 осіб, то за переписом населення 2001 р. грецька громада в Харкові не належить до найбільш чисельних етнічних груп [4]. Однак, процеси адаптації грецької етнічної меншини у такому мегаполісі являють науковий інтерес у зв'язку з специфікою самої міграції. В інформаційне поле нашого дослідження були включені так звані «цалкські» греки або «цалкалідіс» – маловідома субетнічна група закавказьких урумів (греків-туркофонів), чисельність яких в місті складає понад 300 осіб (Етнонім «цалкські греки» пов'язаний з назвою району в Грузії, де уруми до 1990-х р. становили абсолютну більшість населення – Цалка. Після початку громадянської війни й агресивної національної політики президента З.Гамсахурдіа абсолютна більшість греків мігрувала до Греції, Росії, України). Проте «цалкські» греки мігрували до Харкова впродовж другої половини XX ст. як до промислового, освітнього, наукового центру, поступово залишаючись на постійне місце проживання.

У процесі польових досліджень, що тривали з середини 1990 і до 2012 рр. автором зібрано чималий обсяг інформації з календарної та сімейної обрядовості, усної народної творчості, світогляду та світосприйняття сучасних греків, які частково висвітлені в наукових публікаціях [3]. Зібраний матеріал актуалізував необхідність вивчення проблем ідентичності, етнічної самосвідомості представників даної спільноти як домінуючих показників культурних змін. Автор використовувала здебільшого етнографічні методи пролонгованого спостереження над носіями даної етнічної групи, яке супроводжувалося вільним інтерв'юванням. Наративне інтерв'ю – сучасний якісний метод дослідження в антропології, соціології, психології, історії, культурології, який передбачає вільне інтерв'ю, розповідь про життя без втручання з боку інтерв'юера, що задає лише загальний напрям очікуваної розповіді. Даний метод цінний тим, що під час вільного викладу в пам'яті наших оповідачів асоціативно спливали в першу чергу ті епізоди, що мали для них найбільш суб'єктивну цінність. Цей метод дозволяє проаналізувати ставлення респондентів до досліджуваної проблеми «з перших вуст». Вільне інтерв'ю дозволило автору подолати поширене в політичному та медійному дискурсі кліше політкоректності, небажання говорити про «національне питання», зокрема особливості грецького менталітету, відмінностей греків від інших народів, особливостей їх етнічної свідомості. Завдяки тривалості та цілеспрямованості спостережень, участі в культурних заходах, що проводилися грецькими національно-культурними товариствами, вдалося забезпечити той рівень довіри до дослідника, що дозволив обговорювати «делікатні» питання, давати щирі відповіді, що сприяло адекватному усвідомленню існуючої ситуації. Певну роль відіграло й грецьке походження самої дослідниці. Створення та введення до наукового обігу матеріалів інтерв'ю з представниками грецької спільноти дає унікальну можливість дослідити питання світогляду, світосприйняття сучасними греками власної культури.

За оцінками більшості респондентів, ситуація, що склалася в середовищі греків Харкова та Маріуполя, характеризується як кризова. Причинами зниження соціальної престижності грецької етнічності респонденти називали в першу чергу радянську національну політику, а також поширення масової культури, звернення не стільки до власних традицій, скільки до культури Греції (мови, традицій, музики) [13]. Грецькі переселенці з Криму та Кавказу, що мігрували до Маріуполя та Харкова в XIX-XX ст. опинилися в нових соціокультурних умовах та іншокультурному середовищі. Це природно вплинуло в першу чергу на їх поведінку: вони на деякий час «замикалися» в колі родин та родичів. Деякий час мігранти зберігали притаманні їм риси етнічної культури в повсякденному житті, суспільних відносинах, сімейно-побутових традиціях. Проте під тиском міської культури, комуністичної ідеології, реалізації радянської національної політики та в результаті поширення міжетнічних шлюбів – греки зазнали чималої русифікації. Розпад СРСР, лібералізація громадсько-політичного життя, відкриття кордонів спонукали до «національно-культурного відродження» грецькій спільноті. Цей процес у пострадянському просторі співпав із загальносвітовими процесами інтенсифікації міграційних рухів, що спричинив радикальну зміну сучасної етнічної мапи. З другої половини XX ст. світ став свідком чергового, «етнічного ренесансу», що відбувся паралельно з процесом поглиблення та поширення масової культури, яка до певної міри визначає тенденцію до уніфікації способу життя, зокрема й греків в Україні. В Приазов'ї провідною тенденцією можна вважати своєрідну диверсифікацію грецьких традицій. Зокрема: традиції, що «зберігаються» в сільській місцевості та традиції, що «відновлюються» в міському просторі.

Етнологи відзначають, що з втратою рідної мови у багатьох етносів відбувається зниження рівня етнічної ідентифікації [4]. Проте щодо греків в Україні таке твердження не відображає

складності ситуації. Серед респондентів, які визнали, що не володіють рідною мовою, або володіють нею на високому рівні, також було представлено чітке ототожнення себе з грецьким етносом [13]. Навіть респонденти, народжені в екзогамних шлюбах, демонстрували розуміння своєї належності до цього народу. Одна з респонденток (60 років) пояснила, що і сама навіть не розуміє це відчуття, але напевно це «голос крові». Її батько був греком, проте, на жаль, за радянських часів він не зміг передати донці культуру та мову свого народу. Як зазначила жінка, причини того, що батько не передав їй власну культуру, були ідеологічні. Певний страх греки відчували після масових репресій грецького населення 1937 р. та депортації татар. Чоловік боявся бути звинуваченим у поширенні буржуазного націоналізму, тому працюючи в Маріуполі на промисловому підприємстві приховував знання грецької мови. І з колегами, і в колі сім'ї він спілкувався російською. До того ж батько респондентки дуже рано осиротів, тому і втратив зв'язок із родиною. «Як би були живі його батьки в селі, то я б до них їздила і знала б мову», – розмірковувала жінка [13]. Незважаючи на незнання мови, респондентка відмічає, що коли вона читає газети або дивиться новини і там знаходить щось про Грецію чи греків, відчуває, що це стосується і її самої. Особливо ці відчуття посилюються, коли жінка слухає грецьку музику, дивиться виступи народних колективів. Респондентка емоційно характеризувала свої почуття: «пробирає до самого серця» [13].

Майже половина респондентів відмічала, що в сучасній Україні існує безпека втрати етнічної самобутності грецького населення. Серед причин – агресивна масова культура, розпорошеність населення, для греків Харкова – відсутність шкільної освіти з грецькою мовою навчання. До речі, саме навчання в спеціалізованих профільних класах визначались як основний фактор «пробудження» та зростання етнічної самосвідомості серед молодого покоління [13]. Саме школу, а не сім'ю визначали респонденти як джерело знань про історію свого народу, його традиції, свята. Як повідомляє одна з респонденток (20-річна дівчина): «І лише після того, як в школі почали вчити грецьку мову, святкувати грецькі свята, моя бабуся (етнічна грекinya) почала зі мною говорити грецькою мовою. Ми з нею порівнювали новогрецьку мову і наш румейський діалект, знаходили спільні і відмінні слова, вирази. Коли я розповідала про святкування в школі традиційних грецьких свят, бабуся розказувала, як ці свята проходили в її селі, коли вона була ще дитиною. До речі у *них* (в Греції) і у *нас* багато спільного в святкуванні Нового року, Різдва, Пасхи, календарної та сімейної обрядовості». Дівчина зазначала певну стурбованість тим, що вивчення молоддю новогрецької мови та традицій призводить до втрати мови та традицій Приазовських греків (румейської та урумської) [13].

Згідно результатам дослідження проблеми збереження етнічної ідентичності набувають актуальності з віком. Нами встановлена наступна динаміка: чим старші респонденти, тим більше вони виявляли стурбованості щодо збереження етнічної культури та етнічної ідентифікації у молодого покоління. Абсолютно всі визнавали провину перед дітьми й онуками, що в їх вихованні за різних причин приділяли недостатньо уваги цьому питанню. Абсолютна більшість респондентів домінантним критерієм у визначенні етнічної самосвідомості називали походження – національність батьків. Респонденти коректно намагалися виказувати власне ставлення до проблем етнічності та власної етнічної самосвідомості, проте для усіх вікових і соціальних груп притаманні глибокий патріотизм і трепетне ставлення до власної етнічності. «Це дано Богом і батьками», як часто говорили опитувані, підкреслюючи цим твердженням пошану батьків і релігійність як основні духовні цінності в світогляді греків. Етнодиференціюючими ознаками власної ідентичності респонденти називали ті маркери, які їх відрізняють від інших – понад 30% називали мову (проте одразу робили акцент на мовній кризі в сучасній грецькій спільноті), 15% виділили православ'я (акцентували увагу на значній релігійності греків на відміну від оточуючих народів), традиції та звичаї – 20%, історичне минуле – 8%, менталітет (інтерв'юєру доводилося пояснювати даний термін як особливості національного характеру, світогляду та поведінки) – 24%, зовнішність – 3% [13].

Серед мешканців міст проблема збереження традицій, мови, культури нагальна у порівнянні з мешканцями сіл, де греки проживають компактно. Порівнюючи Харків і Маріуполь необхідно відзначити, що в останньому греки мають більш умов для збереження й розвитку власної культури. Зокрема, при Маріупольському товаристві греків працює безкоштовна недільна школа з вивчення грецької мови (в 2011-2012 р. навчалася 100 осіб, переважно діти), в 11 навчальних закладах новогрецьку мову вивчають як другу іноземну (понад 1000 учнів). В культурному центрі «Меотіда» щонеділі відбуваються «розмовні клуби» з носіями мови для тих, хто розмовляє на високому рівні. Грецька мова вивчається на факультеті грецької філології Маріупольського державного університету.

В Харкові бажаючі вивчати грецьку мову можуть на платних курсах у мовному центрі «International House» (в 2011-2012 р. заняття проводилися щонеділі по 1,5 години) або з приватним репетитором. Харківські греки відмічають недостатній рівень організації мовної підготовки в місті. До числа причин респонденти віднесли й відсутність бажання серед грецької спільноти міста вивчати та поглиблювати знання новогрецької мови. Отже саме по собі знання мови не можна беззастережно вважати принципово значимим маркером стану етнічної самосвідомості. Втрата мовних навичок або їх відсутність не завжди сприймається грецькими спільнотами як ситуація, що потребує негайно виправлення. Усвідомлення загрози мовної русифікації не можна вважати однаково важливим для греків обох міст. Намагання поновлення або цілеспрямованого вивчення грецької мови стає здебільшого програмою для соціально активних греків, здебільшого – членів грецьких національно-культурних товариств. Отже варто розрізняти ситуації втрати мовних навичок та несформованість мовного середовища як таких, що впливають на стан етнічної самосвідомості.

Абсолютно всі опитані представники грецької громади (як Харкова, так і Маріуполя) заявляли про почуття гордості власним етнічним походженням, приналежністю до «великої грецької культури – колиски європейської цивілізації». Як згадувала одна з респонденток, коли вона вперше приїхала до Греції, то розплакалася на сходах Парфенона: «Мої предки створили такий шедевр культури, таку велич і красоту. Ви розумієте, я також причетна до цього» [13]. З'явилася навіть практика називати дітей на честь грецьких богів, героїв, видатних філософів, письменників та полководців – Одісей, Сократ, Демокрит, Олександр, Афіна, Електра, Спартак, Демосфен, Платон, Арістотель, Аполон, Афродіта, Геродот, Геракл, Венера, Діана, Артеміда. Хоча імена давали також і на честь християнських святих – Микола, Георгій, Костянтин, Павло, Володимир, Християн, Марія.

Прихильники примордіалізму в етнології вважають, що для формування етнічної самосвідомості важливим є протиставлення культурних ознак в процесі міжетнічного діалогу: «своє – чуже», «ми-вони». Це, начебто, сприяє закріпленню членами етнічної групи певних етнічних відмінностей. Проте на питання, чим відрізняються греки від інших, респонденти давали відповіді неохоче. Традиційно відповідь починалася заявою про те, що всі люди однакові – є хороші, є не дуже... Відповідаючи на питання щодо рис, які відрізняють греків від інших народів, абсолютна більшість респондентів називала сімейний уклад, ставлення до родини, сімейні цінності. Ставлення до родини та шлюбу у греків делікатне. «На відміну від росіян та українців у нас майже не буває розлучень. Наші жінки – турботливі господині, що дбають про чоловіка та дітей. А чоловіки – головні в родині» [13]. «Греків відрізняє певна культура поведінки. Наприклад, споживання алкоголю – Ви ніколи не побачите п'яного до втрати свідомості грека. Грекині ніколи не поводять себе легковажно – вони не вживають спиртного, не палять, не вживають ненормативної лексики. В компанії чоловіків поводять себе скромно – грекиня не стане фліртувати з чоловіком на людях. Це виховання, це передається на генетичному рівні. Така наша культура», – подібні відповіді респондентів є найбільш поширеними [13].

Як у середовищі цалкських греків м. Харкова, так і серед греків Приазов'я вияв приналежності до етносу є важливим моментом самоописування. Навіть респонденти, народжені в екзогамних шлюбах, не знають мови і мало знайомі з культурними традиціями, однак заявляють про власну ідентифікацію як представника грецького етносу (не важливо, хто був з батьків грецької національності – батько чи мати). Вони визнають необхідність вивчення мови, намагаються читати книги з історії греків, готувати національні страви, переймати грецькі традиції. Такий стан етнічної самосвідомості дозволяє сформулювати кілька можливих культурних стратегій. Так, почуття приналежності до свого народу дозволяє зберігати та відроджувати історію та традиційну культуру етносу. Загроза повної русифікації в нових політичних реаліях України спонукає грецьке населення вивчати рідну мову. «Мовна» проблема полягає в тому, що вивчають здебільшого новогрецьку мову, у той час, як урумська та румейська мови опинилися на межі соціокультурного маргінесу.

Суперечливість «національно-культурного відродження» греків з кінця 1990-х р. полягає в амбівалентності його наслідків. Так, масова міграція до Греції, з одного боку, стала чималою проблемою для збереження перспектив культурної самобутності у зв'язку з демографічними змінами, особливо в Приазов'ї. Коли етнічні грецьке населення України набуло можливості отримати грецьке громадянство, про своє коріння згадала велика кількість асимільованих греків. Разом із тим, поширення набуло вивчення мови та історії Греції. Проте стимулювання етнічної самосвідомості не призвело до очікуваного сплеску етнонаціоналізму. Навпаки, характеризуючи власний народ кожен з наших респондентів продемонстрував доволі високий ступінь толерантності щодо інших етносів.

«Ми просто трохи інші. Не кращі, не гірші. Ми відрізняємося від інших народів своєю культурою, світоглядом, життєвими цінностями». Дуже рідко в інтерв'ю лунав осуд легковажності поведінки представників інших народів (в першу чергу, росіян та українців): «Наші так ніколи себе не поведуть... Наші ніколи не залишать сім'ю, дітей» [13]. Вочевидь, комплекс культурних ознак, що є підставою для висновку про наявність етнічності, має розглядатися не лише в контексті тих ситуацій, що підтверджують сталість традицій, а й в умовах культурно-політичної динаміки.

Отже, аналіз стану етнічної самосвідомості греків в сучасній Україні дозволяє зробити висновок щодо відповідності тенденцій етнокультурних процесів у країні та світі. Очевидною є активізація процесів реформування етнічної самосвідомості не тільки серед великих етнічних груп, що мешкають в Україні, а й серед маргінальних етносів, тобто тих, які в силу різних причин майже втратили риси самобутності. Вивчення ситуації, що склалася в середовищі греків Харкова і Маріуполя переконує в тому, що прояви кризового стану в розвитку етнічної культури загалом стимулюють етнічну мобілізацію. Важливим аспектом актуалізації етнічної самосвідомості є ступінь соціокультурної суб'єктності представників певної етнічної групи. Процеси самоідентифікації грецького населення українських міст дають підстави для підтвердження плідності конструктивістської версії тлумачення етнічної культури. Подальше вивчення цієї проблеми в контексті культурології передбачає з'ясування власне культурних, тобто «внутрішніх» чинників етнічної динаміки.

Джерельні приписи

1. Виннер Б.Е. К построению качественной регрессивной модели этнической идентичности / Б.Е. Виннер // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 3. – С. 119-145.
2. Грошева Г.В. Категория этноса и этничности в современном научном дискурсе / Г.В. Грошева // Вестн. Томского гос. пед. ун-та. – 2006. – Вып. 1. – Сер. Гуманитарные науки (История). – С. 104-110.
3. Гулая О. Греки Північного Приазов'я: історичний аспект дослідження фольклорної та жанрової традиції у ХХ столітті / О.Гулая // Схід. – 2004. – № 3. – С. 68-71.
4. Кауринкоски К. Греки Приазовья: Особенности этнокультурной идентичности / Пер. с франц. Ю.В. Агавельян, Н.П. Космарской. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/library>.
5. Князева Т.М. Традиційна культура греків Приазов'я: автореф. дис... канд. мистецтв.: 17.00.01 / Т.М. Князева; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2007. – 19 с.
6. Кравченко О.В. Культурна політика України в парадигмах сучасності: теоретико-методологічні аспекти культурологічної інтерпретації / О.В. Кравченко. – Х.: ХДАК, 2011. – 302 с.
7. Кравченко О.В. Теоретико-методологічні проблеми концептуалізації культурної ідентичності / О.В. Кравченко // Культура України: Зб. наук. пр. / Харк. держ. акад. культури. – Х.: ХДАК, 2010. – Вип. 31. – С. 18-27.
8. Кучера І.В. Етнічна ідентичність етнонаціональних спільнот України / І.В. Кучера. – Режим доступа: <http://www.nbu.gov.ua>.
9. Малыгина И.В. Этнокультурная идентичность: онтология, морфология, динамика: автореф. дис... д-ра культурологи. – 24.00.01 – «Теория и история культуры». – М., 2005. – 52 с.
10. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І.С. Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.
11. Попов А.П. Греки Северского района Краснодарского края / Попов А.П., Тортопиди И.А. // Понтийские греки. – Краснодар, 1997. – С. 123-134.
12. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков. – М.: Наука, 2003. – 544 с.
13. Особистий архів автора. Матеріали польових досліджень етнічної свідомості та культури греків м. Маріуполя та м. Харкова в 2009-2012 р.

Резюме

Проаналізовано стан етнічної самосвідомості греків сучасної України, розглянуто культурні детермінанти етнічної самоідентифікації в умовах соціальної динаміки.

Ключові слова: греки, етнічність, етнічна свідомість, етнічна культура, етнічна ідентичність.

Summary

Gulaya O. Ethnic consciousness as factor of providing of cultural originality of Greeks is in Ukraine (on example of Greek associations of Kharkov and Mariupol)

The article is analyzed the Greeks ethnic identity in modern Ukraine, considered the cultural determinants of ethnical identity in terms of social dynamics.

Key words: Greeks, ethnicity, ethnic consciousness, ethnic culture, ethnic identity.

Аннотация

Рассмотрено состояние этнического самосознания греков современной Украине, культурные детерминанты этнической самоидентификации в условиях социальной динамики.

Ключевые слова: греки, этничность, этническое сознание, этническая культура, этническая идентичность.